

S Lefebvrem a Foucaultem na zahradě: kultivace chuti v prostorech jídla

PETR DANĚK

Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Brno, Česko (Masaryk University, Faculty of Science, Department of Geography, Brno, Czechia); e-mail: danek@sci.muni.cz

ABSTRACT **In the garden with Lefebvre and Foucault: The cultivation of taste in spaces of food** – Research on the conventional food system and alternative food networks has evolved largely in isolation from each other. This paper aims to narrow this gap by using a common theoretical framework to disclose the properties of spaces produced by both types of food systems. The theoretical tools used are Lefebvre's spatial dialectic and Foucauldian analysis of discipline and governmentality. The results indicate constitutive differences in the nature of both types of spaces: while the conventional food system produces standardized relations and spaces, taking away attention from the food itself to other aspects of its sale and suppressing knowledge about food provenance and ways of preparation, the diverse spaces of non-market production are shaped around the quality and "taste" of food. This means that the way out of the crisis-laden conventional food system may lead not only through frugality but also through the cultivation of "taste", that is, the human interest to eat good food, whose taste includes the knowledge of ecological and social relations and cultures producing the spaces of food.

KEY WORDS production of space – self-provisioning – conventional food system – right to the city – governmentality – alternative food networks

DANĚK, P. (2023): S Lefebvrem a Foucaultem na zahradě: kultivace chuti v prostorech jídla. *Geografie*, 128, 3, 325–350.

<https://doi.org/10.37040/geografie.2023.013>

Do redakce došlo v září 2022, přijato do tisku v březnu 2023.

Nyní, víc než kdykoliv dřív, je základní a obkličující prostorovost společenského života postupně odkrývána a provokativně umísťována do samotného centra sociální teorie a politického vědomí. Soja (1985, s. 90)

Sociální hnutí a praktiky spojené s „místními potravinovými systémy“, a jejich interpretace, představují stále viditelnější struktury odporu a protitlaku vůči konvenčním potravinovým systémům. Feagan (2007, s. 23)

1. Úvod: potraviny jako politická aréna

Moderní globální systém zásobování potravinami, založený na intenzivním zemědělství, aplikaci vědeckých a technických inovací, průmyslové výrobě hnojiv, pesticidů a strojů, vstupech fosilních paliv a dalších neobnovitelných zdrojů, tržní směně, přepravě velkých objemů potravin na velké vzdálenosti, a řízený velkými korporacemi, zajišťuje obživu velké části lidstva. V duchu osvícenských myšlenek, které stály na jeho počátku, konvenční potravinový systém dosáhl osvobození části lidstva od hrozby hladu a dřiny na poli (Smil 2022). Současně ale vytvořil řadu vážných rizik, která nedokážeme eliminovat ani významně snížit. Ty pocítujeme např. v podobě změny klimatu, prohlubování sociálních a ekonomických nerovností, snížení biodiverzity nebo vzniku zdravotních rizik a šíření civilizačních nemocí (Pollan 2007). Přestože aplikace vědeckých poznatků a principu tržní směny do způsobů zásobování potravinami je dlouhodobý proces, současný charakter konvenčního potravinového systému vytvořil režim neoliberální deregulace od 70. let 20. století (v Česku od 90. let). Spojení tržní směny a vědecko-technologických inovací s ideologií neoliberalismu zvětšilo měřítko rizik, která potravinový systém vytváří.

Jednoduchou strukturaci hrozeb spojených s neoliberálním potravinovým systémem umožňuje koncept metabolického riftu (Foster 2013, Anguelowski 2015, Pungas 2019). Metabolický rift má tři rozměry: ekologický, sociální a individuální. Trhlinu v ekologických vztazích vytvořila proměna zásobování potravinami v režim motivovaný snahou o maximalizaci zisku. Tento režim transformoval zemědělství na industriální systém, závislý na intenzivním využití půdy a vstupech v podobě modifikovaného osiva, průmyslově vyráběných hnojiv a pesticidů, strojů a technologií, fosilních paliv, vody a financí a fungující jako součást systému dálkového obchodu. Trhlinu v sociálních vztazích vytvořila komodifikace půdy, práce i potravin, která se projevuje v marginalizaci malých zemědělců, oslabení nebo ztrátě vazby mezi obyvateli venkova a produkcí potravin, migrací z venkova v důsledku ztráty půdy nebo práce na ní, a současně v nárůstu ekonomické a politické moci velkých potravinářských a agrochemických korporací. Za trhlinou na úrovni jednotlivců stojí oddělení lidí od přírody a produktů jejich práce, což se

projevuje ztrátou tradičních znalostí přírody, nárůstem zdravotních rizik a civilizačních nemocí, i závislostí na získávání informací z neosobních zdrojů (Daněk, Jehlička 2021).

Vzhledem k závažnosti a rozsahu negativních dopadů a rizik vytvářených konvenčním potravinovým systémem usiluje o jejich zmírnění řada iniciativ. K těm nejrozšířenějším patří *certifikační systémy* jako je bio, *fair trade* nebo lokální potravina, založené na odpovědném chování spotřebitelů. Usilují o zmírnění negativních dopadů na organismy, zdraví konzumentů, a krajinu (bio), na vzdálené zemědělce (*fair trade*) i na místní kulturu (lokální produkty). Přes přínos těchto iniciativ je jejich efekt omezený. Konvenční potravinový systém je dokázal úspěšně kooptovat, a podle některých kritiků poskytují argumenty pro obhajobu dalšího růstu tohoto systému, čímž brání radikální systémové změně (Shaw, Black 2010; Humphrey 2017).

Novější vlnu iniciativ, která vyžaduje aktivnější zapojení konzumentů nad rámec odpovědných spotřebitelů, představují alternativní potravinové sítě jako je např. komunitou podporované zemědělství, farmářské trhy, komunitní zahrady nebo hnutí *Slow food* (Edwards 2016). Těmto potravinovým alternativám byla věnována mimořádná pozornost v geografické a další společenskovední literatuře, a to nejméně od publikace článku Terryho Marsdena (2000), který pojem „alternativní potravinové sítě“ zavedl. Tato literatura, často vycházející z empirického výzkumu konkrétních alternativních sítí (v českém kontextu např. Syrovátková, Hrabák, Spilková 2015; Spilková 2017; Fendrychová, Jehlička 2018), naznačila určitá východiska z krizí postiženého konvenčního potravinového systému (např. Jones a kol. 2010). Vedle alternativy k tržní produkci je vyzdvihována jejich sociální zakotvenost, lokální měřítko a aktivismus (Goodman, Dupuis, Goodman 2012; Renting, Marsden, Banks 2003; Watts, Ilberry, Maye 2005; Wilson 2013). Pro některé autory „[jsou] tyto alternativní projekty považovány za vzory pro rekonfiguraci kapitalistické společnosti podél více ekologicky udržitelných a sociálně pokrokových linií“ (Goodman, Dupuis, Goodman 2012, s. 3).

Současně však řada autorů poukázala na to, že reálný přínos alternativních potravinových sítí pro snižování negativních dopadů konvenčního systému je značně limitovaný. Je to proto, že participace v alternativních potravinových sítích bývá omezená na specifické sociální skupiny (mladí, vzdělaní obyvatelé měst ze středních vrstev v bohatých zemích), objem potravin produkovaných v alternativních potravinových sítích je zanedbatelný ve srovnání s objemem produkce konvenčního systému (Tregear 2011, Clapp 2016) a životaschopnost těchto sítí je závislá na neplacené práci aktivistů nebo externí finanční podpoře (Sonnino, Griggs-Trevarthen 2013; Tornaghi 2017; Kump, Fikar 2021). Samotné označení „alternativní“ diskurzivně podporuje dominanci přežívajícího neoliberalního ekonomického systému, vůči kterému se „alternativy“ vymezují (Rosol 2018). Ukazuje se také, že alternativní potravinové sítě, přes aktivismus a energii do nich

vkládanou, dosud nevedly k významné změně potravinového systému (Rosol 2020). Výzkum obou typů zásobování potravinami probíhá izolovaně, zatímco domácnosti ve svých individuálních strategiích zásobování běžně kombinují potraviny z konvenčních i alternativních zdrojů.

Výzkum alternativních potravinových sítí dosud vycházel především ze zkušeností západních měst (Edwards 2016). Autoři studující potravinové samozásobitelství ve střední a východní Evropě v posledních letech propojili literaturu o alternativních potravinových sítích s výzkumem tradičnějšího zahrádkaření v regionu. Smith a Jehlička (2013), Jehlička, Daněk a Vávra (2018), Sovová (2020), Jehlička a Jacobsson (2021), Jehlička (2021), Sovová, Jehlička a Daněk (2021) a Daněk a kol. (2022) poukázali na to, že tradiční pěstování potravin v zahradách u domů nebo zahrádkářských osadách má stejné environmentální a sociální přínosy jako „nové“ alternativní potravinové sítě, s tím rozdílem, že je „tiché“ (neaktivistické), a především – což je v reakci na kritiku alternativních potravinových sítí podstatné – je široce rozšířené, sociálně inkluzivní, a produkuje významné množství potravin.

Tento příspěvek reaguje na kritiku Rosolové (2018) a snaží se vyplnit mezeru ve zkoumání cest k udržitelnému a spravedlivějšímu způsobu zásobování potravinami, a to interpretací vlastností prostorů, vytvářených oběma typy potravinových systémů, pomocí společného teoretického nástroje. Tímto nástrojem je koncept relačního prostoru, tj. prostoru kontinuálně utvářeného vztahu mezi subjekty různého typu. Cílem tohoto přehledového článku je poznání role potravin v síti vztahů formujících potravinový systém, a efektu prostorové konfigurace daného systému na subjektivitu aktérů, formujících daný systém a současně tímto systémem formovaných. Ve snaze odhalit typické vlastnosti prostorů jídla bude pozornost zaměřena jen na dva krajní příklady potravinových systémů: konvenční potravinový systém, reprezentovaný intenzivním zemědělstvím, supermarkety a sítí restaurací rychlého občerstvení na jedné straně, a zahradami (např. v zahrádkářských osadách nebo komunitními zahradami), produkujícími potraviny samozásobitelsky mimo tržní ekonomiku, na straně druhé. Z široké palety post-strukturalistických konceptů relačního prostoru budou pro osvětlení role prostorovosti ekologických a sociálních vztahů použity jen dva, a to Lefebvrova (1991) dialektika prostoru a Foucaultova (2000, 2007) analýza disciplinační moci a governmentality. Volba právě těchto konceptů vyplývá z jejich nepřehlédnutelného místa na mapě teorií relačního prostoru, kde představují zásadní vstupy, které další autoři rozvíjejí nebo se kterými polemizují. Současně jde o koncepty vzájemně odlišné, vyrůstající z jiných myšlenkových postupů a motivované odlišnými cíli. Výzkumnou otázku lze formulovat takto: v jakých podstatných aspektech se odlišují vlastnosti prostorů konvenční produkce a spotřeby potravin, a vlastnosti prostorů netržní produkce potravin v zahradách, a jaký dopad mají tyto rozdíly na formování subjektivity aktérů?

V následující sekci představím teoretický nástroj, který bude následně použitý při interpretaci vlastností obou typů potravinových systémů – koncept relačního prostoru. Přiblíženy budou především podstatné aspekty dvou konkrétních přístupů: Lefebvroy prostorové dialektiky a Foucaultovy analýzy disciplíny a governmentality. Tyto teoretické koncepty budou ve třetí sekci použity pro interpretaci vlastností obou zvolených příkladů potravinových systémů: konvenčního systému a netržní produkce jídla v zahradách. Nejprve bude Lefebvrova dialektika použita k odlišení vlastností vnímaných, koncipovaných a žitých prostorů jídla, a ukáže význam netržní produkce v zahradách pro boj za právo na město. Poté poukáže na roli disciplinační moci v utváření prostoru na příkladu supermarketu, restaurace McDonald's, a pole, a roli governmentality v utváření zemědělské krajiny. Závěrečná sekce propojí výsledky aplikace obou teoretických nástrojů a shrne je v podobě obecného doporučení směru transformace potravinového systému, a připomene určitá omezení použitého způsobu interpretace.

2. Lefebvre, Foucault a vytváření relačního prostoru

Koncept relačního prostoru, vytvářeného vztahy mezi objekty a procesy a nezávisle na těchto vztazích „absolutně“ neexistujícího, má ve fyzice, matematice a filosofii dlouhou historii. Harvey (2006) spojuje koncept relačního prostoru s myšlenkami Gottfrieda Leibnize. Moderní geografie povaze prostoru dlouho nevěnovala pozornost a implicitně přijímala představu absolutního, euklidovského prostoru, představujícího pasivní a hodnotově neutrální arénu, ve které se odehrávají procesy, teprve hodné geografické pozornosti. Mezitím se však v kontinentální filosofii a sociologii, především francouzské, začala od 60. let 20. stol. odvíjet kritická debata o prostoru jako aktivním sociálním činiteli. Významné příspěvky do této vnitřně heterogenní debaty přinesli filozofové a sociologové Henri Lefebvre, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Michel Serres, Michel Callon, Bruno Latour a mnozí další.

Vážnější zájem geografů o teoretizování povahy prostoru se objevuje až v 80. letech, mimo jiné po vydání anglického překladu interview francouzských geografů z časopisu *Herodote* s Michelem Foucaultem v roce 1980 (Elden, Crampton 2007) a anglickým překladem Lefebvroy (1991) *Produkce prostoru*. Protože hlubší zájem o prostor jako sociálního aktéra se koncem 80. let začal prosazovat i v jiných společenských vědách (Livingstone 1995; Warf, Arias 2008), přispěl tento „prostorový obrat“ k posunu geografie do centra společenských věd (Soja 1996). Prostorový obrat stavěl na myšlenkách francouzského poststrukturalismu, přesvědčivě tvrdícího, že význam není ukrytý ve skryté struktuře jazyka, ale vzniká ve vztahu textu a čtenáře a může proto nabývat mnoha různých forem, i nečekaných. Geografové jako Soja (1989) a Gregory (1994) přispěli k rozšíření

poststrukturalismu od analýzy textů k interpretaci materiálního světa, v němž význam také není vlastností míst nebo skrytých prostorových struktur, ale je utvářený vztahy uživatelů a materiálního prostředí, a to především prostřednictvím každodenních činností a vztahů.

Mezi přístupy geografů, formujících chápání prostoru jako relačního, aktivního a sociálně vytvářeného (Gregory 1994, Soja 1996, Massey 2005, Murdoch 2006 a další), existuje řada významných odlišností, spojuje je však odmítnutí představy prostoru jako nějaké určující struktury, skrytě ale zásadně ovlivňující společenský život (tuto strukturalistickou představu sdílí pozitivistická prostorová věda i marxistická geografie). Prostor není výsledkem struktur, ale je utvářený vztahy mezi předměty, lidmi a procesy různého druhu. “[N]ic takového jako prostor neexistuje mimo procesy, které ho definují... Procesy se neodehrávají v prostoru, ale definují svůj vlastní prostorový rámec.” (Harvey 2006, s. 273) Relační prostor – utvářený dynamickými a proměňujícími se vztahy mezi různorodými aktéry – je v neustálém pohybu a je sám procesem spíše než fixním stavem. Pro Massey (2005) je prostor výsledkem vztahů, které probíhají napříč měřítkovými úrovněmi (tyto měřítkové úrovně, od lokální po globální, jsou přitom těmito vztahy také utvářeny); sférou možností a rozmanitosti (*multiplicity*); je vždy ve stavu vznikání, nikdy není uzavřený nebo trvale fixovaný.

Uvnitř převažující dynamiky a proměnlivosti relačního prostoru je možné určité konfigurace vztahů stabilizovat. Tak vznikají prostory, které se nám mohou jevit jako trvalé. Každá stabilizace je však dočasná a podmíněná (Harvey 2006, Law 2009). Sociální, ekonomické i ekologické vztahy, utvářející prostory, jsou jak konsensuální, vytvořené na základě souhlasu a zájmu aktérů, tak také založené na soupeření, násilí a snaze o dominanci a vyloučení určitých aktérů a postojů (Law 2009). Nejsou proto a priori pozitivní ani negativní. O dočasnou stabilizaci konfigurace vztahů probíhá soupeření. Jeho výsledek není podmíněn skrytou strukturou, ale závisí na uplatnění moci jednotlivých aktérů. Každou takovou stabilizaci, i moc, která ji podporuje, je však možné zpochybnit. Relační prostory jsou proto otevřené, závislé na síle vztahů, které je utvářejí, a moci aktérů, kteří je podporují, a neustále vystavené možnosti zpochybnění (Murdoch 2006, Law 2009).

2.1. Lefebvre, Soja a trialettika prostoru

Pro Lefebvra (1991) je prostor výsledkem soupeření o kulturní významy. Je současně procesem i výsledkem těchto procesů. Obsahuje předměty, ale není materiálním objektem: je souborem vztahů mezi předměty. Součástí procesů vytváření prostoru je moc a symbolické významy, jde proto o politický proces (Shields 2001). Pro porozumění konfliktním vztahům mezi prožíváním každodenního života,

symbolickými významy, sociálními představami a působením moci koncipoval Lefebvre (1991) tři pohledy na prostor, které se vzájemně prolínají a dialekticky na sebe navazují. První je pohled na prostor jako materiální realitu, prostor přírody a architektury, tak jak je vnímáme v běžných životech; tento vnímaný, konkrétní prostor vytvářejí prostorové praktiky. Druhý pohled představují mentální konstrukce, používané při vytváření abstraktních představ o prostoru. Ty vytvářejí absolutní prostor tradiční geografie, kartografie a plánování, opírající se o mapy, plány a geografické informační systémy a dominující způsobům, jakými si prostor představujeme. Lefebvre tyto postupy nazval reprezentace prostoru.

Tyto dva pohledy na prostor, konkrétní a abstraktní, se dialekticky prolínají ve třetím pohledu, který je utvářený žitou zkušeností. Ten utváří sociální prostor každodenního života, vyplněný různými významy, které mu dáváme (Elden 2009). Lefebvre ho nazval prostory reprezentace. Jsou to prostory, které se jejich uživatelé snaží proměnit a přivlastnit, navzdory autoritativním reprezentacím prostoru, pomocí představitosti, jejíž významnou součástí je umělecká kreativita. Obsahují komplexní symbolismus, který uživatelé žitých prostorů mohou použít ke zpochybnění mocenského působení abstraktního koncipovaného prostoru (Lefebvre 1991). Lefebvre zdůrazňoval význam způsobu, jakým je sociální prostor vytvářen, a jako marxistický filozof se zajímal především o způsob, jakým vytváří prostory kapitalismus (Elden 2009).

Soja (1996) označuje prostory reprezentace jako *thirdspace*. *Thirdspace* obsahuje vnímané (konkrétní) i mentálně koncipované prostory (tedy první a druhý prostor v Sojově terminologii), ale také něco dalšího, co lze „pochopit pouze rozšířením rámce naší geografické představitosti“ (Soja 1996, s. 58). Je to prostor empatický, radikálně otevřený a otevřeně radikální. Je to „specifický způsob myšlení o sociálně vytvářeném prostoru, ... kterým se rozvíjí sociální vztahy a je utvářena historie.“ (Soja 1996, s. 70) *Thirdspace* obsahuje dvě významové roviny. První poukazuje na zrovnoprávnění geografické, historické a sociální perspektivy ve společenských vědách. Druhá vychází z kritiky binární opozice mezi myšlením o prostoru jako materiálním (první prostor) nebo mentálním (druhý prostor) konceptem. Sojova metoda je dekonstrukcí této binární opozice, která vytváří třetí, alternativní perspektivu; tento dialektický postup Soja nazývá *thirding* (Borch 2002, s. 113).

2.2. Foucault, panoptismus a governmentality

Lefebvrova dialektika, s důrazem na roli vztahů a symbolických významů, zůstává produktivním vstupem do debaty o povaze relačního prostoru. Představuje však snahu o vytvoření obecné teorie, resp. „obecné historie produkce prostoru“ (Gregory in Elden, Gregory, Sevilla-Baitrago 2011, s. 315), která neosvětluje vznik

konkrétních prostorových konfigurací, jejich různorodost, a jejich působení na aktéry. Hlubší vhled tímto směrem poskytují práce Michela Foucaulta, věnované historii myšlenek. Hlavním Foucaultovým zájmem bylo poznání historických proměn role vědění a moci při formování společenských institucí a lidské subjektivity. V jeho studiích historie šílenství, společenských věd, trestního systému, vládnutí nebo sexuality se však materiální prostor vynořuje jako významný aktér – konfigurovaný vědění a mocí, a současně nabývající schopnost utvářet lidskou subjektivitu i sociální instituce.

Způsob poznávání vytváří podle Foucaulta (1994) určité perspektivy a pozice, které vedou ke vzniku specifických oblastí vědění a praktik, z tohoto vědění vycházejících. Takto vytvořený diskurz, tedy „systém myšlení, utvářený myšlenkami, přístupy, způsoby jednání, postoji a praktikami...“ má performativní funkci, tedy schopnost „...systematicky vytvářet subjekty a světy, o kterých vypovídá“ (Lessa 2006, s. 285). Diskurz vytváří rozlišení mezi těmi, kdo vytváří vědění v dané oblasti (experti) a těmi, vůči nimž jsou diskurzivní praktiky zaměřeny (pacienti, odsouzení, i celé populace), stejně jako vymezení, co a kým může být k tématu řečeno (Escobar 1995). Diskurz se tím stává místem propojení vědění a moci, a diskurzivní praktiky nástrojem uplatňování moci. Diskurz má schopnost utvářet materiální prostředí (např. léčebny, vězení) a současně utvářet subjekty, kteří jsou jeho součástí (experty, pacienty, odsouzené aj.).

Diskurz zůstává dlouhodobě stabilní, současně však ve vývoji každého diskurzu dochází k náhlým změnám. Foucault (1994) popisuje proměny, kterými prošel diskurz psychiatrie v polovině 17. stol. a poté na konci 18. stol. a které vedly k výrazným proměnám pohledu na duševně nemocné, praktik i prostorů pro ně určených. Foucault tyto změny neinterpretuje jako projev pokroku nebo lepší péče o nemocné, ale jako projev zavádění více totalizujících forem omezení svobody a vyloučení ze společnosti, a to na morálním základě (Murdoch 2006).

V *Dohlížet a trestat* Foucault (2000) rozvíjí koncept *panoptikonu*, projektu „ideálního vězení“ Jeremyho Benthema z konce 18. stol., jako záměrné prostorové konfigurace, která (v mikroměřítku káznice) umožňuje neviditelné moci neustálý dohled nad podřízenými subjekty (Dobson, Fischer 2007). Morální záměr (převýchova odsouzených) formuje diskurz, který je realizován prostřednictvím spojení moci kázeňského systému a architektonické konfigurace objektu vězení. Ta, díky neustálému dohledu, dovoluje jen určité formy chování vězňů. Lidská subjektivita je tu utvářena záměrnou konfigurací materiálního prostoru, nejen diskurzem, který vedl ke konfiguraci tohoto prostoru. Diskurz se stává do té míry zakořeněný v materiálním uspořádání prostoru, že samo materiální uspořádání generuje diskurzivní aspekty prostoru. Vědění, moc a prostor jsou tak ve svém působení vzájemně propojeny (Murdoch 2006). Z prostorové konfigurace panoptikonu Foucault odvozuje obecnější proces *panoptismu* jako procesu, který umožňuje moci a vědění kontrolu společnosti (Simon 2005, Gane 2012). Prostorové uspořádání

institucí jako jsou vězení, školy, nemocnice, kasárna nebo továrny prostřednictvím panoptismu formuje subjektivitu lidí, kteří jsou v nich umístěni.

V pozdějších studiích *governmentality* Foucault (2007) přenáší pozornost od cíleného působení diskurzu, moci a prostoru na subjekty z mikroměřítká institucí na celé populace. Namísto utváření subjektivity jednotlivce se jeho zájmem stává působení suverénní moci („vlády“), technologií dohledu a bezpečnostního aparátu na území a populace. Foucault (2007) uvádí tři příklady takové *governmentality*: městské plánování, zajištění potravinové bezpečnosti a zajištění bezpečnosti před šířením nemocí formou očkovacích kampaní. *Governmentality* označuje praktiky cíleného uplatňování disciplinační moci nad populacemi nebo teritorii. Je to „způsob, kterým centrum problematizuje život v rámci hranic své působnosti a hledá způsoby jednání, odpovídající výsledným problematizacím..., postupy používané státem jak k reprezentaci oblastí života, které hodlá ovládat, tak k intervenci do těchto oblastí...“ (Murdoch, Ward 1997, s. 308).

Governmentality spočívá v propojení politické racionality vládnutí a moderních technologií moci, tedy praktických postupů implementace této kalkulované racionality (Rose-Redwood 2006). Technologie moci představují postupy, programy a instituce, zaváděné s cílem vytvořit ovladatelné populace – podobně jako v případě racionálního úsilí o dosažení nápravy odsouzených v panoptikonu. Typickým příkladem technologií moci jsou postupy získávání geografických informací jako jsou katastrální mapy, sčítání lidu a různé formy geokódování (Rose-Redwood 2006; Painter, Jeffrey 2009). Tyto informace zviditelňují ty oblasti života, které dříve stály mimo kontrolu vlády, protože byly pro ni neviditelné. Současně je dělají ovladatelné (Elden 2007). Ó Tuathail (1996) tvrdí, že geografické informace a způsob organizace prostoru hrály klíčovou roli ve vytváření moderní formy vládnutí. Protože racionalita vládnutí usiluje o proměnu různorodých společností a krajín podle jednotného záměru (jen jeden záměr je, v daném diskurzu, nejracionálnější), je efektem jejího působení standardizace a normalizace společenského života (Murdoch 2006).

Foucaultova (2007) nedokončená analýza *governmentality* se stala východiskem různorodých, i argumentačně protichůdných geografických interpretací (Rose-Redwood 2006, Elden 2007). Jednou z příčin této různorodosti je to, že s přechodem z mikroměřítká instituce na měřítko populace se role prostoru ve Foucaultově analýze působení diskurzu, moci a disciplinačních praktik stává méně čitelná (Murdoch 2006).

Jiným problémem je malá pozornost, kterou Foucault věnoval vzdoru a opozici vůči působení disciplinačních praktik. Vzdor dokáže zpochybnit praktiky cílené na racionální normalizaci populace – podobně, jako uvnitř emblematického příkladu působení disciplinační moci (tj. vězení) existují subkultury zpochybňující její autoritu. Lze tvrdit, že Foucaultův zájem o roli prostoru v utváření lidské subjektivity a formování populací se omezoval na reprezentace prostoru,

resp. koncipovaný prostor Henriho Lefebvra, zatímco žitému prostoru prostorů reprezentace mnoho pozornosti nevěnoval. Foucault si byl vědom existence „jiných míst“ na okraji působení dominantní governmentality a několik jejich příkladů uvádí v nedokončeném díle *O jiných prostorech* (Foucault 1986), více se jim ale nevěnoval. Rozpracoval však koncept *heterotopie* jako uspořádání prostoru, které blokuje, neutralizuje nebo převrací soubor vztahů, v nichž je zasazeno. Na rozdíl od utopií jsou heterotopie reálně existující prostory, představující alternativní uspořádání společnosti, v níž jsou zasazeny – čímž ji kriticky reprezentují a současně převrací (Soja 1996, Krylová 2015).

3. Prostory jídla

3.1. Na zahradě s Lefebvrem

Lefebvrovou optikou lze v oblasti zásobování potravinami dobře odlišit tři typy relačního prostoru (Daněk 2021). První prostor je vytvářený každodenními materiálními praktikami, spojenými se zajištěním obživy domácností. Různorodost materiálních prostorových praktik se promítá do různosti prvních prostorů jídla, většinou jsou ale vnímány jako lokální. Podstatnou roli hrají různorodé vztahy ke zdrojům potravin (např. zahrada, obchod nebo restaurace), naše znalosti a schopnosti pěstovat a zpracovávat potraviny, naše možnosti a omezení (např. dostupnost půdy, velikost rozpočtu domácnosti nebo tělesné schopnosti a omezení), a také chuťové preference. Tyto prostory jsou dočasně stabilizované pomocí rutin, kterými si získávání potravin usnadňujeme. Tyto konkrétní a vnímané prostory zásobování domácností byly prakticky ve všech světových společnostech překryty, „kolonizovány“, či silně ovlivněny (druhými) koncipovanými *prostory reprezentace*, byť se značnou geografickou variabilitou míry této kolonizace. Hlavním tvůrcem koncipovaných prostorů jídla je tandem trhu a státu. Typickými místy, která druhý prostor v oblasti zásobování potravinami vytváří, jsou intenzivně obdělávaná pole, velkochovy zvířat, plantáže, supermarkety, školní jídelny a restaurace, fungující na tržním principu nabídky a poptávky v rámci regulace, vynucované státem (hygienická, daňová, finanční, zdravotní, sociální a další nařízení a na ně dohlížející instituce). Druhý prostor dnes potravinovému systému dominuje – právě on vytváří konvenční potravinový systém. Je to prostor kalkulované racionality, tržní efektivity a státní kontroly.

Mainstreamová ekonomie i ekonomická geografie ztotožňuje zásobování potravinami s konvenčním systémem a přehlíží význam prvních i třetích prostorů jídla. Význam potravin je v tomto pohledu často redukován na podíl zemědělství na HDP nebo zaměstnanosti, popřípadě na zdroj surovin pro ekonomické činnosti s „vyšší přidanou hodnotou“. Pro většinu domácností podstatné netržní činnosti spojené

s produkcí, zpracováním a konzumací potravin jsou z pozice mainstreamové ekonomie neviditelné, podobně jako jiné ekonomické činnosti, které nepřispívají k tvorbě HDP (Johanisová 2014).

Praktická využitelnost Lefebvrovy prostorové dialektiky spočívá v poskytnutí rámce pro uvažování o alternativách ke krizi zasaženému konvenčnímu potravinovému systému. Žité (třetí) prostory jídla můžeme ztotožnit s prostory netržní produkce a sdílení potravin. Některé jsou vytvářeny s vědomou snahou omezit negativní environmentální, sociální i zdravotní dopady konvenčního systému, a to prostřednictvím vytváření „jiných světů“ (Gibson-Graham 2008) produkce, distribuce a spotřeby potravin mimo konvenční systém nebo na jeho okraji. Zcela v duchu Sojovy (1996) charakteristiky třetího prostoru představují potravinové alternativy hybridní místa na okraji (konvenčního systému), místa pro experimentování s novými typy praktik, sociálních i ekologických vztahů a ekonomických forem, a představující alternativu k neosobním tržním vztahům, utvářejícím druhý prostor. Naděje, že pomohou dekomodifikovat jídlo, oslabit metabolický rift a stát se zárodkem více spravedlivého, udržitelného a zdravějšího potravinového systému, je zdrojem v Úvodu zmíněné pozornosti, kterou alternativní potravinové sítě přitáhly (též Harris 2009; Wilson 2013; Rosol 2018, 2020; Goodman, Dupuis, Goodman 2012; Sonnino, Marsden 2006; Misleh 2022). Jejich povaha coby třetích prostorů jídla je současně příčinou jejich periodického zpochybňování a prekarizace i fyzického zániku v důsledku teritoriální expanze druhého prostoru (Spilková, Vágner 2016, Johanisová, Gibas 2021).

Dobrým příkladem třetích prostorů jídla jsou komunitní zahrady, školní zahrady, guerillové zahrádkaření na nevyužívaných plochách (Apostolopoulou, Kotsila 2022), iniciativy jedlých měst (Artmann, Sartison, Vávra 2020) nebo „obyčejné“ pěstování zeleniny a ovoce v zahradách u domů nebo zahrádkářských osadách, udržující či zvyšující svou oblibu navzdory iracionalitě takového počínání z hlediska tržní logiky neoliberální ekonomie (Gibas, Broumová 2020). Netržní produkce potravin ve městech zpochybňuje ekonomický režim, který vytváří městský prostor jako komoditu, kterou nabízí investorům, turistům a obyvatelům. Městský prostor byl díky působení trhu za podpory státu odebrán jeho uživatelům a je pro ně produkován někým jiným (Purcell, Tyman 2015). Obyvatelé města se stávají pasivními konzumenty, kteří svou spotřebou posilují jedinou ekonomickou funkci, kterou takto formovaný městský prostor má: generování zisku. Kapitalistické město navíc segreguje tyto spotřebitele městského prostoru do izolovaných míst, které Lefebvre (1991) nazývá *habitat*.

Naproti tomu produkce potravin ve městech posiluje ty sociální, ekonomické i ekologické vztahy, které mají schopnost vytvářet třetí prostory. Může se stát prostředkem boje za právo na město. Právo na město je Lefebvrův koncept z 60. let (znovu se k němu vrátil krátce před svou smrtí v roce 1991, viz Lefebvre 2003), který vyjadřuje vizi radikálně demokratické společnosti, prosperující mimo rámec

kapitalismu i státu (Harvey 2008). Městský prostor v ní vytvářejí i spravují sami obyvatelé svou svobodnou aktivitou. Existuje více výkladů významu Lefebvrova konceptu práva na město (jejich přehled viz Attoh 2011, Purcell 2013). Purcell a Tyman (2015) přesvědčivě argumentují, že Lefebvre neměl na mysli nějakou právně kodifikovanou ochranu občanů, které by bylo dosaženo na konci boje za taková práva, ve smyslu občanských práv garantovaných liberálním státem, ale deklaraci úmyslu obyvatel bojovat za právo na utváření městského prostoru. Právo na město je v tomto významu nekončící proces zápasu za posilování moci obyvatel nad vytvářením prostoru, který užívají.

Netržní produkce potravin ve městech je projevem boje za právo na město. Zahrady zdůrazňují užitnou hodnotu městského prostoru spíše než tržní hodnotu (Purcell, Tyman 2015). Ekonomické vztahy, které utvářejí prostory zahrad, nejsou založené na neosobní, racionálně kalkulované tržní směně, protože zahrnují i sociální vztahy mezi uživateli zahrad navzájem i vztahy k půdě a přírodnímu prostředí, které produkci potravin umožňuje. Také sdílení vyprodukovaného jídla posiluje sociální vazby. Doma vypěstované nebo zpracované jídlo tím nabývá význam sociálního aktéra, posilujícího integritu společnosti: v Česku bylo v roce 2015 zapojeno do sítí netržního sdílení doma vyprodukovaných potravin 74 % domácností (Jehlička, Daněk 2017). Netržní produkce jídla má současně příznivé environmentální dopady, protože ve srovnání s konvenčním systémem je méně závislá na externích vstupech ve formě průmyslových hnojiv nebo fosilních paliv, poskytuje ekosystémové služby (např. zadržování vody v krajině, ochlazování městského klimatu, posilování biodiverzity, viz Vlašín, Johannisová 2021), produkuje méně odpadu a zkracuje vzdálenost mezi místem produkce a místem spotřeby (Vávra, Daněk, Jehlička 2018). Třetí prostory městských zahrad tak poskytují jídlo, příležitosti pro kultivaci sociálních vztahů i ekosystémové služby. Tím poskytují ochranu proti všem třem rozměrům ekologického riftu. Současně upřednostňují potřeby obyvatel a uživatelů města před zájmy vlastníků a jsou tak výrazným projevem boje za právo na město. To je současně i příčina jejich kontinuálního ohrožení, prekarizace a potřeby kreativně obhajovat vlastní existenci.

Lefebvrova trialettika nabízí také užitečný nástroj pro interpretaci zahrádkaření jako typického středo- a východoevropského fenoménu. Vysoký podíl potravinového samozásobitelství v regionu střední a východní Evropy byl pozorovateli ze Západu interpretován jako strategie boje s chudobou nebo jako pozůstatek tradiční rurální kultury (Acheson 2007, Alber, Kohler 2008). Tedy jako první prostor, odolávající inkorporaci do druhého prostoru produkce potravin, a dokonce tím omezující jeho žádoucí expanzi (Seeth a kol. 1997). Empirické výzkumy zahrádkaření, realizované po roce 2010, ukázaly omezenost této tradiční interpretace (Daněk a kol. 2022). Hlavní motivací zahrádkářů v Česku (Jehlička, Daněk 2017) nebo Chorvatsku (Jehlička a kol. 2021) není finanční úspora, obtížně dostupný trh se zdravými potravinami nebo jiné úzce ekonomicky chápané důvody, ale potraviny

samy o sobě a jejich vnímaná kvalita. Do „chuti“ domácích potravin se přitom promítá hodnota vlastní práce, ekologický způsob pěstování, sociální vztahy vzniklé a udržované na základě vzájemné pomoci při pěstování, sklizni nebo zpracování a na základě sdílení produktů, péče o půdu a organismy na ní, i pocit aktivního odpočinku (Sovová 2020). Úspora peněz také hraje roli, je ale druhořadou motivací (Daněk, Jehlička, Vávra 2019). Zahrádkářské osady, prosperující naproti hypermarketu, jako např. v Brně-Ivanovicích, nejsou výrazem chudoby nebo přežívající tradice, ale výrazem limitů expanze druhých prostorů jídla (v tomto případě limitů explicitně teritoriálních), a tichým, radikálně provokativním zpochybněním jejich ideologicky posilované dominance.

3.2. Na zahradě s Foucaultem

Jestliže obnovený zájem o Lefebvroy koncepty produkce prostoru a práva na město vyplývá z aktuálnosti jeho myšlenek o budování cest k radikálně demokratické společnosti, zdrojem zájmu o Foucaultovy myšlenky je jeho detailní analýza působení vědění, moci a prostoru na subjektivitu jednotlivců i formování identity celých populací. V pohledu Lefebvroy trialektiky jde o analýzu vytváření druhých prostorů a efektu jejich působení v mikroměřítku institucí a makroměřítku populací.

Prostory spotřeby potravin jako jsou supermarketky nebo restaurace rychlého občerstvení jsou vytvářeny diskurzy moderní ekonomie a marketingu. Liberální vize volného trhu je vyjádřením osvícenské myšlenky svobody jednotlivce v ekonomické oblasti, tj. jednotlivce osvobozeného od hrozby nedostatku potravin i dřiny na poli. Tento diskurz ale vychází z redukcionistického chápání ekonomiky, protože vylučuje neplacené formy práce, směny i podnikání a na své okolí, vč. přírody, pohlíží jako na zdroj (Gibson-Graham 2006, Gibson-Graham, Dombroski 2020), což je příčinou hlubokých negativních dopadů moderní ekonomiky, včetně konvenčního potravinového systému, na ekosystém, společnost, i vztahy mezi nimi (Johanisová 2014, Spash, Dobernick 2017).

V této sekci načrtnu jiná omezení svobody jednotlivce, která vznikají při formování prostoru diskurzy moderní ekonomie a marketingu, a to ta, na která ukazuje Foucaultova analýza panoptismu a governmentality. Použiju příklad dvou typických neoliberálních prostorů jídla: supermarketu a restaurace rychlého občerstvení.

Supermarket je konstruován jako prostor svobodné volby a neomezené spotřeby. Konkrétní uspořádání tohoto prostoru však volbu spotřebitele omezuje a ovlivňuje. Některé zboží je umístěno v exponovaných místech supermarketu, zatímco jiné na okraji. Některé je ve výšce očí, k jinému je nutné se sehnout. Cestou k potravinám denní spotřeby musíme projít koridory s „akčním“ zbožím.

Toto prostorové uspořádání není náhodné, ale vyplývá z kalkulované racionality, za níž stojí tvůrci prostoru a jejímž cílem je ovlivnit chování spotřebitelů (Goss 1993, 1999). Humphery (1998, s. 22), v kritice představy autonomního spotřebitele, označuje kolektivní organizovanou spotřebu „druhem disciplinované radosti... která zakrývá chaotické, davu podobné chování nakupujících, velmi snadno disciplinované prodejci a výrobci“. V supermarketu, podobně jako v Benthamově vězení, lze snadno pozorovat působení prostoru na lidskou subjektivitu. Podobně jako je prostor panoptikonu uspořádán tak, aby jeho prostřednictvím docházelo k nápravě odsouzených, je prostor supermarketu formován tak, aby ovlivňoval spotřebitelské chování návštěvníků a podporoval určité formy chování.

Toho je dosahováno nejen umístěním konkrétních druhů zboží v prostoru supermarketu, ale i celkovým uspořádáním interiéru, který je vytvářen jako otevřený, příjemný (klimatizace, hudba apod.), bezpečný a umožňující jednoduchou orientaci, s cílem zaujmout návštěvníky a vyvolat v nich příjemný dojem, který povede k opakované návštěvě (Freidberg 2007). Přes dojem otevřenosti a svobodné volby supermarket připouští jen určité formy chování a jiné vylučuje (srovnej Sojovu, 1996, kritickou diskusi zdánlivé otevřenosti a vyloučení postmoderní architektury hotelu Bonaventure, LA). Na rozdíl od tradičního městského trhu, který byl předobrazem liberální koncepce „volného trhu“, např. neumožňuje diskusi o kvalitě zboží, sjednávání ceny, nebo ochutnávání nabízených potravin (Dulsrud, Jacobsen 2009). Uspořádání prostoru je standardizováno a normalizuje chování zákazníků směrem k žádoucím formám chování a vyloučení nežádoucích forem. Pozornost návštěvníků je poutána k prostředí, ve kterém je zboží nabízené, k jeho ceně, symbolickému významu určitých potravin, podporovanému reklamou, nebo atraktivitě obalu. Současně je pozornost odváděna od samotného jídla a jeho kvality. Tu mohou spotřebitelé posuzovat podle standardizovaných informací o složení a původu potravin, uvedených drobným písmem na obalu, a to právě v rozsahu, stanoveném institucemi regulujícími fungování trhu.

Paradigmatickým příkladem standardizace a racionalizace přípravy a konzumace jídla je franšizová síť McDonald's. Ritzer (2008) považuje za předpoklad jejího úspěchu čtyři moderní hodnoty: efektivitu, předvídatelnost, spolehlivost a kontrolu. Ty jsou podle něj základem širšího společenského procesu „mcdonaldizace společnosti“, procesu, kterým se svět stává standardizovanější a racionálnější.

Racionální a standardizované procesy zpracování potravin vytvářejí standardizované a regulované prostory. Jejich vnitřní uspořádání, podobně jako uspořádání supermarketu, má disciplinační efekt, neboť umožňuje jen určité formy chování (zákazníků i zaměstnanců). Na jedné straně jsou prostory jídelen McDonald's konstruovány jako otevřené, předvídatelné a bezpečné, s cílem přilákat co nejvíce zákazníků. Na druhé straně je jejich vnitřní vybavení záměrně nepohodlné, aby se v nich zákazníci zdrželi právě jen po dobu konzumace a rychle uvolnili místo dalším. Extrémní standardizace postupů přípravy jídla se promítá také

do omezeného spektra chutí, které fast food nabízí (Murdoch 2006). Zákazníci jsou přitahováni rychlostí obsluhy, dostupností provozovny, atraktivitou prostředí, jednoduchostí objednávky i očekávatelností standardu služeb. Současně je jejich pozornost odváděna od samotného jídla, jeho kvality i zdrojů surovin, z nichž je připravováno. Murdoch (2006) připomíná, že estetizace prostředí provozoven McDonald's a nápaditost reklamních kampaní, zaměřených na určité skupiny zákazníků, redukuje hamburgery na symboly, a vyžaduje potlačení znalosti původu a způsobu zpracování potravin. Zákazníci si kupují pocity, které přinášejí nákup symbolického a estetizovaného jídla, zatímco ekologické a sociální vztahy v prostorech za prodejním pultem zůstávají záměrně skryty.

Supermarket nebo provozovna fast food jsou příklady prostorů spotřeby potravin. Disciplinační moc panoptismu podobně formuje i prostory produkce potravin jako je pole nebo kravín. Subjektivita aktérů je v nich podrobena a utvářena racionálním a kalkulovaným uspořádáním prostoru, se značným využitím automatizovaných technologií, umožňujících jen určité formy „chování“ ekologických subjektů a dovolujících růst nebo přítomnost jen určitých druhů a variant organismů.

V předchozích odstavcích byla přiblížena role panoptikálního režimu při vytváření prostorů v mikroměřítku supermarketu, fast foodu nebo pole. Standardizační působení záměrné racionality však můžeme pozorovat i v měřítku populací a krajin, a to prostřednictvím režimu governmentality.

Murdoch a Ward (1997) popisují poválečnou transformaci anglického zemědělství jako proměnu governmentality – racionality obsažené ve státní (zemědělské) politice, a technologií, kterými byla prosazována. Do druhé světové války bylo zemědělství v Anglii považováno především za tvůrce estetické a ekologické hodnoty krajiny, a ochránce venkovského způsobu života. Po válce byla formulována nová zemědělská politika, jejímž cílem byla transformace zemědělství na efektivní a produktivní sektor výroby. Vláda zavedla systém finančních pobídek, poradenství pro zemědělce, a podpory inovací, jehož cílem bylo zvětšení velikosti zemědělských pozemků, zavádění nových výrobních postupů, a rozsáhlá mechanizace. Anglický venkov se stal „národní farmou“ (Murdoch, Ward 1997), koordinovaným prostorem, jehož uspořádání bylo utvářeno produktivistickou governmentality. Důležitou součástí této governmentality byl standardizovaný systém účetnictví a zemědělské statistiky, který poskytoval informace o chování zemědělských subjektů a efektivitě přijímaných opatření. Statistické informace zviditelnily zemědělce a zemědělské praktiky, které se díky tomu staly předmětem vládních intervencí. Politika „národní farmy“ byla v dosahování svých cílů úspěšná: během dvou dekád od její formulace se objem anglické zemědělské produkce zdvojnásobil, zatímco počet pracujících v zemědělství se snížil na polovinu (Murdoch, Ward 1997). Vlivem zvětšování pozemků, mechanizace a aplikace pesticidů a průmyslových hnojiv současně došlo k narušení ekologických vztahů ve venkovské krajině.

Příklad politiky „národní farmy“ ukazuje na působení vzdálené moci, prostřednictvím expertního vědění a technologií dohledu, na utváření prostoru venkovské krajiny, a formování jejích sociálních a ekologických populací. Podobnou transformací, jejíž průběh a dopady byly v některých ohledech radikálnější a násilnější než ty, které popisují Murdoch a Ward (1997), prošel diskurz zemědělské politiky také v poválečném Československu. Kolinjivadi a kol. (2020) popisují efekt procesu mcdonaldizace na sociální a ekologickou homogenizaci současné kanadské krajiny.

Racionalizace, standardizace a normalizace prostorů, které vytváří režimy panoptismu a governmentality, má zásadní nezamýšlené důsledky. Ritzer (2008), v kritice mcdonaldizace, tvrdí, že výhody, které tento proces přináší, jako je svoboda volby, úspora času a vyšší dostupnost zboží, nekompensují vytvořené ztráty. Mezi nimi uvádí dehumanizaci pracujících i zákazníků, snížení standardů a očekávání na nejnižší možnou úroveň, a obsesi množstvím a rychlostí při vyloučení pozornosti věnované kvalitě a smysluplnému obsahu. Iracionality, které mcdonaldizace vytváří, zpochybňují i čtyři základní hodnoty tohoto procesu. Například dlouhá doba čekání na „rychlé občerstvení“ zpochybňuje efektivitu, a nárůst úmrtnosti na civilizační nemoci jako je obezita nebo kardiovaskulární onemocnění zpochybňují hodnotu kontroly podávaného jídla (Ritzer 2008).

Právě vědomí rizik, které produkují racionalizované, standardizované a disciplinované prostory, je podle Murdocha (2006) klíčovým faktorem, který přiměl část spotřebitelů věnovat pozornost sociálním a ekologickým procesům, které probíhají v prostorech za policí supermarketu nebo servírovacím pultem fast foodu. Typickým příkladem byla „nemoc šílených krav“, která proměnila hovězí maso ze zdravého a doporučeného jídla na potenciálně smrtící potravinu (Goodman, DuPuis 2002, Whatmore 2002). Vnímání těchto rizik také stojí za nárůstem oblíbenosti potravin z „alternativních“ zdrojů, vč. zahrad. Podle reprezentativních průzkumů mezi českými a chorvatskými domácnostmi, pěstujícími potraviny pro vlastní spotřebu, je kvalita získaných potravin (čerstvost a zdravotní nezávadnost) zdaleka nejvýznamnější motivací pro samozásobitelství (Jehlička, Daněk 2017, Jehlička a kol. 2021).

Zahrady představují prostory produkce potravin, které unikají dohledu panoptického i governmentálního režimu, a tím i jejich kalkulované racionalitě a standardizaci. Proto jsou tak různorodé – ekologicky, sociálně i kulturně. Individuální a subjektivní racionalita jednotlivých pěstitelů, neviditelná ze vzdáleného centra a nepodléhající kalkulované racionalitě, vede jejich tvůrce k preferenci kvality a „chuti“ produkovaného jídla. Proto používají převážně přírodní hnojiva i prostředky proti škůdcům a preferují odrůdy, které jsou vhodné pro místní půdní, klimatické a ekologické podmínky (Sovová 2020). Poloha mimo dohled režimů panoptismu a governmentality, a různorodost z této polohy vyplývající, umožňuje označit domáci i kolektivně obhospodařované zahrady spolu s Foucaultem (1986) za „jiné prostory“, za aktuálně existující *heterotopie*, umožňující a stimulující vytváření odlišností (Johnson 2013), včetně „alternativních“ forem zásobování potravinami.

4. Diskuse a závěr

Díky komplexní krizi, dlouhodobě zasahující konvenční potravinový systém, se způsoby produkce i konzumace potravin staly politickým tématem. Lefebvrovská dialektika prostoru i Foucaultova analýza disciplinační moci a governmentality představují produktivní nástroje pro interpretaci vlastností prostorů, vytvářených konvenčním potravinovým systémem, i pro hledání cest k etickým a resilientním způsobům zásobování potravinami. Přes rozdílnost obou teoretických přístupů v nich můžeme najít podobnou identifikaci kořene problému i podobné návrhy východisek. Koncipované druhé prostory, vytvářené trhem a státem v rámci diskurzů ekonomie, bezpečnosti a svobody jednotlivce, obsahují potřebu plánovitého zvyšování efektivity. Tato racionalita vyžaduje dobré poznání a zmapování vnímaných, materiálních prvních prostorů. Tohoto poznání je dosahováno pomocí technologií dohledu jako jsou statistická data, mapy, a geografické informace. Nabyté vědění je východiskem pro kalkulovaná opatření „vlády“, kterou představují státní instituce i marketingová centra korporátní moci. Výsledkem působení této kalkulované racionality je vznik standardizovaných prostorů výroby i spotřeby potravin. Tyto prostory jsou utvářeny tak, aby odváděly pozornost od vlastního jídla k jiným aspektům prodeje a konzumace jako je atraktivita prostředí, rychlost obsluhy, cena nebo symbolický význam daného jídla. Jinou vlastností koncipovaných prostorů jídla je potlačování znalostí o původu potravin a způsobech jejich zpracování.

Oba teoretické nástroje současně poukazují na existenci třetích, žitých a „jiných“, heterotopních prostorů, které vznikají, prosperují a živoří mimo koncipované prostory nebo na jejich okraji. Tyto prostory unikají panoptickému dohledu i racionální moci governmentality, a působení této moci kreativně zpochybňují. Protože jsou nedisciplinované, mohou se v nich rozvinout ekologické vztahy, znalosti a dovednosti jejich tvůrců, i místní kultury. Proto jsou tak různorodé. Typickými příklady takových prostorů jsou nejrůznější zahrady, využívané k netržní produkci potravin. Jejich kritický význam pro teoretizování nových forem zásobování potravinami ukázaly oba použité teoretické rámce.

Vztahy, které vytváří prostory jídla, jsou heterogenní – ekologické, sociální, ekonomické, kulturní i politické. Konvenční potravinový systém, ve snaze o maximalizaci efektivity a bezpečnosti, tyto vztahy podřizuje racionální kontrole, která vytváří standardizované prostory s homogenizačním efektem na ekosystém i společnost. Cílem je racionalizace fungování systému a jeho růst, zatímco jídlo je redukováno na prostředek k dosažení tohoto cíle. Naproti tomu ve vztazích, utvářejících prostory zahrad, má jídlo centrální roli. Do jeho chuti se promítá jak smyslový zážitek konzumace, tak znalost ekologických a kulturních podmínek jeho původu, i hodnota vlastní práce a sociálních vztahů spojených se získáním jídla. Různorodé, heterotopní prostory zahrad proto lépe odpovídají geografické různorodosti materiálních prostorů přírody i společnosti.

Poznání, že vlastností konvenčního potravinového systému je odvádění pozornosti od jídla a jeho kvality, zatímco třetí prostory zahrad jsou utvářeny kolem chuti jídla (v tělesném, ekologickém i kulturním významu), má zásadní politický význam. Ukazuje, že východisko z dlouhodobé krize, postihující potravinový systém, může být v „prostém“ zvýšení autonomie jednotlivců a skupin. Získání větší kontroly nad chutí jídla, zahrnující péči o ekologické a kulturní vztahy, může přinést významné pozitivní změny pro přírodu i společnost (např. posílení sociální soudržnosti, oslabení negativních dopadů potravinového systému na klima, biodiverzitu, kvalitu půd atd.). Z krize tak nemusí vést cesta dobrovolného ani ekonomicky nebo politicky vynuceného odříkání, v zájmu zachování fungování systému, ale naopak oslabení tohoto systému a posílení obyčejné lidské snahy o zlepšení chuti jídla, spolu s vytvářením materiálních podmínek pro sledování tohoto zájmu. Jídlo, pod kontrolou místních komunit, se může stát silným aktérem pozitivní změny. Ne náhodou je proměna role jídla v ekonomických a sociálních vztazích jedním z klíčových cílů nerůstového hnutí (Nelson, Edwards 2021).

Předložená interpretace zjednodušila pohled na potravinový systém tím, že věnovala pozornost jeho dvěma krajním formám: globalizovaný konvenční potravinový systém, reprezentovaný supermarkety a řetězcem rychlého občerstvení, byl postaven do opozice k netržní a lokální produkci v zahradách. Současný potravinový systém ve skutečnosti představuje pestrou krajinu různých forem existujících mezi oběma krajními případy. Cílem příspěvku nebylo mapování této různorodosti, ale poskytnutí teoretického rámce pro interpretaci vlastností prostorů vytvářených vztahy spojenými s jídlem, a poukázání na existenci zásadních rozdílů, odlišujících prostory vytvářené různými vztahy. Krajní příklady byly zvoleny právě s cílem poznat vazbu mezi povahou vztahů, vytvářejících prostory jídla, a vlastnostmi těchto prostorů.

Předchozí interpretace je také asymetrická, protože srovnává potravinové systémy různé velikosti. Například české zahrady jsou zdrojem jen 13 % zeleniny a 12 % ovoce, konzumovaného v českých domácnostech (Jehlička, Daněk 2017). Rozhodující část zeleniny i ovoce poskytuje konvenční systém, a v případě obilovin nebo masa je jeho dominance ještě výraznější. Tato dominance však může být snadno oslabena změnou podmínek nebo změnou úhlu pohledu. Pokud ve stejném výzkumu (Jehlička, Daněk 2017), vycházejícím z odpovědí 2 058 domácností, vybereme jen domácnosti zahrádkářů, zvýší se podíl netržní domácí produkce na spotřebě těchto domácností na 35 % (v případě zeleniny), resp. 33 % (ovoce). Poptávka po pronájmu zahrad přitom dlouhodobě převyšuje nabídku (Kozlík 2021). Zvýšení potravinové produkce zahrad, snížení dominance globalizovaného konvenčního systému a oslabení metabolického riftu by tak bylo možné dosáhnout zvýšením dostupnosti půdy cestou politických rozhodnutí, zejména změnou územních plánů, které by pro tyto sociálně, environmentálně i zdravotně příznivé aktivity alokovaly více území, tj. cestou oslabení kontroly a poskytnutí

více autonomie komunitám pro sledování jejich zájmů. Je také pravděpodobné, že dominance konvenčního systému je větší v diskurzivní rovině, než je jeho reálný podíl na zásobování, protože netržní formy a praktiky produkce i spotřeby, a jimi vytvářené prostory, jsou dominantním diskurzem ekonomie systematicky marginalizovány (Gibson-Graham 2006, 2008).

Konečně je třeba varovat před idealizováním a romantizováním zahrad. Podstatné zjištění, které vyplývá z předchozí interpretace, je to, že cesta z krize potravinového systému může vést skrze posílení autonomie a lokální kontroly nad procesy vytvářejícími prostory jídla, při současném oslabení dominance konvenčního systému. Jde však právě o oslabení moci aktérů, vytvářejících druhé prostory, a jejich zrovnoprávnění s aktéry (lidskými i ekologickými), vytvářejícími různorodé prostory zahrad. Ne o nahrazení jednoho krajního případu jiným. Moc (obecně, i moc, kterou má konvenční potravinový systém), vůči které se třetí prostory a heterotopie vymezují, nemá totiž jen disciplinační efekt, ale také konstitutivní (Butler 1997). To, vůči čemu se vymezujeme, ovlivňuje naši subjektivitu. Každodenní praktiky zahrádkářů jsou ovlivňovány znalostí dostupnosti a kvality potravin v supermarketu. Pokud se neurodí brambory na zahradě, koupí je v obchodě. V každodenní praxi tak jde více o navigaci cesty mezi zahradou a konvenčním trhem než o zaujímání principálně opozičních pozic. Také proto není produktivní vytvářet binární opozici konvenční systém – zahrada, ale, cestou dekonstrukce, oslabovat dominanci konvenčního potravinového systému poukazováním na význam jeho netržního okolí, včetně různorodých prostorů vytvářených produkcí potravin v zahradách.

Literatura

- ACHESON, J. (2007): Household exchange networks in post-socialist Slovakia. *Human organization* 66, 4, 405–413. <https://doi.org/10.17730/humo.66.4.9853464486q3530v>
- ALBER, J., KOHLER, U. (2008): Informal food production in the enlarged European Union. *Social indicators research* 89, 1, 113–127. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9224-1>
- ANGUELOWSKI, I. (2015): Urban gardening. In: D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (eds.): *Degrowth: A vocabulary for a new era*. Routledge, Abingdon, 226–228.
- APOSTOLOPOULOU, E., KOTSILA, P. (2022): Community gardening in Hellinikon as a resistance struggle against neoliberal urbanism: spatial autogestion and the right to the city in post-crisis Athens, Greece. *Urban geography*, 43, 2, 293–319. <https://doi.org/10.1080/02723638.2020.1863621>
- ARTMANN, M., SARTISON, K., VÁVRA, J. (2020): The role of edible cities supporting sustainability transformation: A conceptual multi-dimensional framework tested on a case study in Germany. *Journal of cleaner production*, 255, 120220. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120220>
- ATTOH, K. A. (2011): What kind of right is the right to the city? *Progress in human geography*, 35, 5, 669–685. <https://doi.org/10.1177/0309132510394706>

- BORCH, C. (2002): Interview with Edward W. Soja: Thirdspace, postmetropolis, and social theory. *Distinktion Journal of Social Theory*, 3, 1, 113–120. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2002.9672816>
- BUTLER, J. (1997): *Excitable speech: A politics of the performative*. Routledge, New York.
- CLAPP, J. (2016): *Food*. Polity press, Cambridge.
- DANĚK, P. (2021): Mimo představu nedostatku: zahrádky jako třetí prostor. In: Duží, B., Johanišová, N., Vávra, J. (eds.): *Zahrádkářské osady aneb proč neztrácet půdu pod nohama. Ústav geoniky AV ČR, Ostrava*, 37–40.
- DANĚK, P., JEHLIČKA, P. (2021): Quietly degrowing: Food self-provisioning in Central Europe. In: Nelson, A., Edwards, F. (ed.): *Food for degrowth. Perspectives and practices*. Routledge, Abingdon, 33–44. <https://doi.org/10.4324/9781003004820-4>
- DANĚK, P., JEHLIČKA, P., VÁVRA, J. (2019): Zahrádkářství: nenápadný půvab nezamýšlené udržitelnosti. *Geografické rozhledy*, 28, 5, 38–41.
- DANĚK, P., SOVOVÁ, L., JEHLIČKA, P., VÁVRA, J., LAPKA, M. (2022): From coping strategy to hopeful everyday practice: changing interpretations of food self-provisioning. *Sociologia Ruralis*, 62, 3, 651–671. <https://doi.org/10.1111/soru.12395>
- DOBSON, J. E., FISCHER, P. F. (2007): The Panopticon's changing geography. *Geographical Review*, 97, 3, 307–323. <https://doi.org/10.1111/j.1931-0846.2007.tb00508.x>
- DULSRUD, A., JACOBSEN, E. (2009): In-store marketing as a mode of discipline. *Journal of consumer policy* 32, 3, 203–218. <https://doi.org/10.1007/s10603-009-9104-y>
- EDWARDS, F. (2016): Alternative food networks. In: Thompson, P. B., Kaplan, D. M. (eds.): *Encyclopedia of food and agricultural ethics*. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6167-4_513-1
- ELDEN, S. (2007): Rethinking governmentality. *Political geography*, 26, 1, 29–33. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2006.08.001>
- ELDEN, S. (2009): Space I. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Elsevier, Amsterdam, 10:262–267. <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00320-5>
- ELDEN, S., CRAMPTON, J. W. (2007): *Space, knowledge and power: Foucault and geography*. Ashgate, Aldershot.
- ELDEN, S., GREGORY, D., SEVILLA-BUITRAGO, A. (2011): Spaces of the past, histories of the present: an interview with Stuart Elden and Derek Gregory. *ACME*, 10, 2, 313–339.
- ESCOBAR, A. (1995): *Encountering development*. Princeton university press, New Jersey.
- FENDRYCHOVÁ, L., JEHLIČKA, P. (2018): Revealing the hidden geography of alternative food networks: the traveling concept of farmers' markets. *Geoforum*, 95, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.06.012>
- FOSTER, J. B. (2013): Marx and the rift in the universal metabolism of nature. *Monthly review*, 65, 7, 1–19. https://doi.org/10.14452/MR-065-07-2013-11_1
- FOUCAULT, M. (1986): Of other spaces. *Diacritics*, 16, 1, 22–27. <https://doi.org/10.2307/464648>
- FOUCAULT, M. (1994): *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Lidové noviny, Praha.
- FOUCAULT, M. (2000): *Dohlížet a trestat*. Dauphin, Staré Město pod Landštejnem.
- FOUCAULT, M. (2007): Spaces of security: the example of the town. Lecture of 11th January 1978. *Political geography*, 26, 1, 48–56. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2006.08.004>
- FREIDBERG, S. (2007): Supermarkets and imperial knowledge. *Cultural geographies*, 14, 3, 321–342. <https://doi.org/10.1177/1474474007078203>
- GANE, N. (2012): The governmentalities of neoliberalism: panopticism, post-panopticism and beyond. *Sociological review*, 60, 4, 611–634. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2012.02126.x>

- GIBAS, P., BROUMOVÁ, I. (2020): The urbanization of nature in a (post)socialist metropolis: An urban political ecology of allotment gardening. *International journal of urban and regional planning*, 44, 1, 18–37. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.12800>
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2006): *The end of capitalism (as we knew it)*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2008): Diverse economies: performative practices for “other worlds”. *Progress in human geography*, 32, 5, 613–632. <https://doi.org/10.1177/0309132508090821>
- GIBSON-GRAHAM, J. K., DOMBROSKI, K. (2020): *The handbook of diverse economies*. Edward Elgar, Cheltenham. <https://doi.org/10.4337/9781788119962>
- GOODMAN, D. K., DUPUIS, E. M. (2002): Knowing food and growing food: beyond the production-consumption debate in the sociology of agriculture. *Sociologia ruralis*, 42, 1, 5–18. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00199>
- GOODMAN, D. K., DUPUIS, E. M., GOODMAN, M. K. (2012): *Alternative food networks: knowledge, practice, and politics*. Routledge, Abingdon. <https://doi.org/10.4324/9780203804520>
- GOSS, J. (1993): The magic of the mall: An analysis of form, function, and meaning in the contemporary retail built environment. *Annals of the Association of American geographers*, 83, 1, 18–47. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1993.tb01921.x>
- GOSS, J. (1999): Once-upon-a-time in the commodity world: An unofficial guide to Mall of America. *Annals of the Association of American geographers*, 89, 1, 45–75. <https://doi.org/10.1111/0004-5608.00130>
- GREGORY, D. (1994): *Geographical imaginations*. Blackwell, Oxford.
- HARRIS, E. (2009): Neoliberal subjectivities or a politics of the possible? Reading for difference in alternative food networks. *Area*, 41, 1, 55–63. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2008.00848.x>
- HARVEY, D. (2006): Space as a keyword. In: Castree, N., Gregory, D. (ed.): *David Harvey: A critical reader*. Blackwell, Oxford, 270–293. <https://doi.org/10.1002/9780470773581.ch14>
- HARVEY, D. (2008): The right to the city. *The new left review*, 53, 23–40.
- HUMPHERY, K. (1998): *Shelf life: Supermarkets and the changing culture of consumption*. Cambridge university press, Cambridge.
- HUMPHERY, K. (2017): The accidental enterprise: Ethical consumption as commerce. *Geoforum*, 85, 92–100. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.07.016>
- JEHLIČKA, P. (2021): Eastern Europe and the geography of knowledge production: the case of the invisible gardener. *Progress in human geography*, 45, 5, 1218–1236. <https://doi.org/10.1177/0309132520987305>
- JEHLIČKA, P., DANĚK P. (2017): Rendering the actually existing sharing economy visible: home-grown food and the pleasure of sharing. *Sociologia Ruralis*, 57, 274–96. <https://doi.org/10.1111/soru.12160>
- JEHLIČKA, P., DANĚK, P., VÁVRA, J. (2018): Rethinking resilience: home gardening, food sharing and everyday resistance. *Canadian Journal of Development Studies*, 40, 4, 511–527. <https://doi.org/10.1080/02255189.2018.1498325>
- JEHLIČKA, P., ANČIČ, B., DANĚK, P., DOMAZET, M. (2021): Beyond hardship and joy: framing home gardening on insights from the European semi-periphery. *Geoforum*, 126, 150–158. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2021.05.018>
- JEHLIČKA, P., JACOBSSON, K. (2021): The importance of recognizing difference: rethinking Central and East European environmentalism. *Political geography*, 87, 102379. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2021.102379>
- JOHANISOVÁ, N. (2014): *Ekologická ekonomie: vybrané kapitoly*. Masarykova univerzita, Brno.

- JOHANISOVÁ, N., GIBAS, P. (2021): Úvodní slovo: boj o osady s otevřeným koncem. In: Duží, B., Johanisová, N., Vávra, J. (eds.): *Zahrádkářské osady aneb proč neztrácet půdu pod nohama*. Ústav geoniky AV ČR, Ostrava, 5–6.
- JOHNSON, P. (2013): The geographies of heterotopia. *Geography compass*, 7, 11, 790–803. <https://doi.org/10.1111/gec3.12079>
- JONES, O. A KOL. (2010): On the alternativeness of alternative food networks: sustainability and the co-production of social and ecological wealth. In: Fuller, D., Jonas, A., Lee, R. (eds.): *Interrogating alterity – alternative economic and political spaces*. Routledge, London, 95–110.
- KOLINJIVADI, V., BISSONNETTE, J.-F., ZAGA MENDEZ, A., DUPRAS, J. (2020): Would you like some fries with your ecosystem services? McDonaldization and conservation in Prince Edward Island, Canada. *Geoforum*, 111, 73–82. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.03.003>
- KOZLÍK, S. (2021): Zahrádkářské osady v současnosti. In: Duží, B., Johanisová, N., Vávra, J. (eds.): *Zahrádkářské osady aneb proč neztrácet půdu pod nohama*. Ústav geoniky AV ČR, Ostrava, 48–51.
- KRYLOVÁ, R. (2015): Dystopie a heterotopie v současném městě. *Antropowebzin*, 1–2, 11–18.
- KUMP, B., FIKAR, C. (2021): Challenges of maintaining and diffusing grassroots innovations in alternative food networks: a systemic approach. *Journal of cleaner production*, 317, 128407. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128407>
- LAW, J. (2009): Actor network theory and material semiotics. In: Turner, B. S. (ed.): *The new Blackwell companion to social theory*. Blackwell, Oxford, 141–158. <https://doi.org/10.1002/9781444304992.ch7>
- LEFEBVRE, H. (1991): *Production of space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell, Oxford.
- LEFEBVRE, H. (2003): From the social pact to the contract of citizenship. In: Elden, S., Lebas, E., Kofman, E. (ed.): *Henri Lefebvre: key writings*. Continuum, New York, 238–254.
- LESSA, I. (2006): Discursive struggles within social welfare: restating teen motherhood. *The British journal of social work*, 36, 2, 283–298. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bch256>
- LIVINGSTONE, D. N. (1995): The spaces of knowledge: contributions towards a historical geography of science. *Environment & Planning D: Society & Space*, 13, 1, 5–34. <https://doi.org/10.1068/d130005>
- MARSDEN, T. (2000): Food matters and the matter of food: towards a new food governance? *Sociologia Ruralis*, 20, 1, 20–29. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00129>
- MASSEY, D. (2005): *For space*. Sage, London.
- MISLEH, D. (2022): Moving beyond the impasse in geographies of “alternative” food networks. *Progress in human geography*, 46, 4, 1028–1046. <https://doi.org/10.1177/03091325221095835>
- MURDOCH, J. (2006): *Post-structuralist geography*. Sage, London. <https://doi.org/10.4135/9781446221426>
- MURDOCH, J., WARD, N. (2007): Governmentality and territoriality: The statistical manufacture of Britain’s “national farm”. *Political geography*, 16, 4, 307–324. [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(96\)00007-8](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(96)00007-8)
- NELSON, A., EDWARDS, F. (2021): *Food for degrowth. Perspectives and practices*. Routledge, Abingdon. <https://doi.org/10.4324/9781003004820>
- Ó TUATHAIL, G. (1996): *Critical geopolitics. The politics of writing global space*. Routledge, London.
- PAINTER, J., JEFFREY, A. (2009): *Political geography. Introduction to space and power*. Sage, London.

- POLLAN, M. (2007): *The omnivore's dilemma: A natural history of four meals*. Penguin, New York.
- PUNGAS L. (2019): 'Food self-provisioning as an answer to the metabolic rift: The case of "Dacha Resilience" in Estonia'. *Journal of Rural Studies*, 68, 75–86. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.02.010>
- PURCELL, M. (2013): To inhabit well: counterhegemonic movements and the right to the city. *Urban Geography*, 34, 4, 560–574. <https://doi.org/10.1080/02723638.2013.790638>
- PURCELL, M., TYMAN, S. K. (2015): Cultivating food as a right to the city. *Local environment*, 20, 10, 1132–1147. <https://doi.org/10.1080/13549839.2014.903236>
- RENTING, H., MARSDEN, T. K., BANKS, J. (2003): Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and planning A*, 35, 3, 393–411. <https://doi.org/10.1068/a3510>
- RITZER, G. (2008): *The McDonaldisation of society*. 5. vydání. Pine Forge press, Thousand Oaks, California.
- ROSE-REDWOOD, R. S. (2006): Governmentality, geography and the geo-coded world. *Progress in Human Geography*, 30, 4, 469–486. <https://doi.org/10.1191/0309132506ph619oa>
- ROSOL, M. (2018): Alternative food networks as alternative economies. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeografie*, 62, 3–4, 174–186. <https://doi.org/10.1515/zfw-2017-0005>
- ROSOL, M. (2020): On significance of alternative economic practices: reconceptualizing alterity in alternative food networks. *Economic geography*, 96, 1, 52–76. <https://doi.org/10.1080/00130095.2019.1701430>
- SEETH, H. T., CHACHNOV, S., SURINOV, A., BRAUN, J. VON (1997): Russian poverty: muddling through economic transition with garden plots. *World development*, 26, 9, 1611–1624. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(98\)00083-7](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(98)00083-7)
- SHIELDS, R. (2001): *Henri Lefebvre: philosopher of everyday life*. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4135/9781446219751.n21>
- SHAW, D., BLACK, I. (2010): Market-based political action: a path to sustainable development? *Sustainable development*, 18, 6, 385–397. <https://doi.org/10.1002/sd.415>
- SIMON, B. (2005): The return of panopticism: supervision, subjection and the new surveillance. *Surveillance and society* 3, 1, 1–20. <https://doi.org/10.24908/ss.v3i1.3317>
- SMIL, V. (2022): *Velké proměny. Jak se utvářel moderní svět*. Kniha Zlín, Zlín.
- SMITH, J., JEHLIČKA, P. (2013): Quiet sustainability: fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*, 32, 148–157. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.05.002>
- SOJA, E. W. (1985): The spatiality of social life: towards a transformative retheorization. In: Gregory, D., Urry, J. (ed.): *Social relations and spatial structures*. Critical human geography. Palgrave, London, 90–127. https://doi.org/10.1007/978-1-349-27935-7_6
- SOJA, E. W. (1989): *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory*. Verso, London.
- SOJA, E. W. (1996): *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford.
- SONNINO, R., GRIGGS-TREVARTHEN, C. (2013): A resilient social economy? Insights from the community food sector in the UK. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25, 3–4, 272–292. <https://doi.org/10.1080/08985626.2012.710268>
- SONNINO, R., MARSDEN, T. (2006): Beyond the divide: rethinking relationship between alternative and conventional food networks in Europe. *Journal of economic geography*, 6, 2, 181–199. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbi006>

- SOVOVÁ, L. (2020): Grow, share or buy? Understanding the diverse food economies of urban gardeners. *Disertační práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno.*
- SOVOVÁ, L., JEHLIČKA, P., DANĚK, P. (2021): Growing the beautiful Anthropocene: ethics of care in East European food gardens. *Sustainability*, 13, 5193. <https://doi.org/10.3390/su13095193>
- SPASH, C., DOBERNIG, K. (2017): Theories of (un)sustainable consumption. In: Spash, C. (ed.): *Routledge handbook of ecological economics: nature and society*. Routledge, Abingdon, 203–213. <https://doi.org/10.4324/9781315679747-25>
- SPILKOVÁ, J. (2017): Producing space, cultivating community: the story of Prague's new community gardens. *Agriculture and human values*, 34, 4, 887–897. <https://doi.org/10.1007/s10460-017-9782-z>
- SPILKOVÁ, J., VÁGNER, J. (2016): The loss of land devoted to allotment gardening: the context of the contrasting pressures of urban planning, public and private interests in Prague, Czechia. *Land use policy*, 52, 232–239. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2015.12.031>
- SYROVÁTKOVÁ, M., HRABÁK, J., SPILKOVÁ, J. (2015): Farmers' markets' locavore challenge: the potential of local food production for newly emerged farmers' markets in Czechia. *Renewable agriculture and food systems*, 30, 4, 305–331. <https://doi.org/10.1017/S1742170514000064>
- TORNAGHI, C. (2017): Urban agriculture in the food-disabling city: (re)defining urban food justice, reimagining a politics of empowerment. *Antipode*, 49, 3, 781–801. <https://doi.org/10.1111/anti.12291>
- TREGEAR, A. (2011): Progressing knowledge in alternative and local food networks: critical reflections and research agenda. *Journal of rural studies*, 27, 4, 419–430. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.06.003>
- VÁVRA, J., DANĚK, P., JEHLIČKA, P. (2018): What is the contribution of food self-provisioning towards environmental sustainability? A case study of active gardeners. *Journal of cleaner production*, 185, 1015–1023. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.02.261>
- VLAŠÍN, M., JOHANISOVÁ, N. (2021): Ekologická dimenze zahrádkářských osad. In: Duží, B., Johanišová, N., Vávra, J. (eds.): *Zahrádkářské osady aneb proč neztrácet půdu pod nohama. Ústav geoniky AV ČR, Ostrava*, 17–19.
- WARF, B., ARIAS, S. (2008): *The spatial turn: interdisciplinary perspectives*. Routledge, Abingdon. <https://doi.org/10.4324/9780203891308>
- WATTS, D. C., ILBERRY, B., MAYE, D. (2005): Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision. *Progress in human geography*, 29, 1, 22–44. <https://doi.org/10.1191/0309132505ph5260a>
- WHATMORE, S. (2002): *Hybrid geographies*. Sage, London.
- WILSON, A. D. (2013): Beyond alternative: exploring the potential for autonomous food spaces. *Antipode*, 45, 3, 719–737. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2012.01020.x>

SUMMARY

In the garden with Lefebvre and Foucault: The cultivation of taste in spaces of food

The globalized, conventional food system has produced, beside food, serious environmental and social problems and health risks. Alternative food networks, as attempts to overcome those

problems and risks, have attracted great academic attention and helped to establish food as a political issue. Recent research has extended the literature on alternative food networks to include more traditional ways of growing food in home gardens or allotment gardens. Such food self-provisioning is very similar to alternative food networks in its environmental, social, and health effects but produces greater volumes of food, is socially more inclusive, and quiet (non-activist). However, the existing research on the conventional food system and food alternatives has evolved largely independently of each other, while households routinely combine food from conventional and alternative sources.

The contribution aims at lessening the gap in our understanding of both types of food systems. The objective is to compare both food systems, using a common theoretical tool, with attention paid to typical features of food systems, the place of food within them, and their effects on the subjectivity of actors, human and non-human. The concept of relational space – space produced by relations between diverse actors and processes and non-existent outside those relations – is used as the common theoretical framework. Two particular approaches to the production of relational space are used for comparing the spaces of the conventional food system and the spaces of food alternatives: Lefebvre's spatial dialectics and Foucauldian analyses of discipline and governmentality. These approaches are applied to interpret the food spaces of supermarkets and fast-food restaurants as particular types of spaces produced by the globalized conventional food system, and the spaces of food gardens as examples of non-capitalist alternatives.

Lefebvre's approach enables us to associate the first, perceived and concrete, space of his dialectics with daily households' routines of food provisioning. The second, conceived and abstract, space of Lefebvre's triad is producing, in the domain of food, places such as fields of intensive agriculture, plantations, or intensive animal husbandry. The third lived space, producing food gardens, is infirming the supposed dominance of the second space because it can produce quality food with benign environmental, social, and health effects. That is why food gardening is considered an expression of Lefebvre's right to the city. It can be both activist (alternative food networks) or silent (home gardens and allotments).

Supermarkets are constructed by the discourses of economics and marketing as places of free choice and unlimited consumption, yet the calculated design of their spaces narrows the choices of customers and allows only some types of customer behaviour while excluding other types. This spatial effect is interpreted as an expression of panoptical power, which influences the subjectivity of customers through a calculated spatial design. The spaces of fast-food restaurants have similar effects. Both the spaces of supermarkets and fast-food outlets draw the attention of customers to the qualities of the environment where food is sold or served, its price, the symbolic value of particular products, or the predictability and safety of both the food and the space where food is sold. At the same time these spaces are constructed to distract attention from the food itself, the ways how food is produced, and its provenance. The regime of governmentality, with its standardizing and homogenizing effects, shifts the disciplining power of organized space beyond the micro-scale of institution (supermarket, restaurant) to the scale of agricultural landscape.

The spaces of food gardens, on the other hand, are produced by relations established around food and its quality or "taste". Taste includes visceral sensations but also knowledge of ecological and social relations and cultures related to food production, distribution, and processing. The relations producing food gardens are non-ideological, reflecting the subjective preferences, skills, knowledge, and tastes of gardeners. They escape the disciplining and homogenizing effect of panoptical and governmentality regimes and prosper (or survive) outside the conceived (second) spaces. That is why they are so diverse compared to the food spaces produced within

the governmentality regime. This diversity and attention to food quality and taste limits the health, social, and ecological risks related to food production and increases the resilience of these food spaces.

The results have political implications. They show that the way out of the crisis-laden conventional food system may not lead via voluntary or enforced frugality, but via cultivation of “taste”, or following the common self-interest in consuming “good” food. Local communities, given the material conditions for following this interest, such as access to cultivable land, can produce tasty food in less harmful and risky ways than the conventional food system, for health, social integrity, and the planet.

PODĚKOVÁNÍ / ACKNOWLEDGEMENT

Příspěvek byl zpracován s podporou grantového projektu GA ČR č. 19-10694S (Prostory tiché udržitelnosti: samozásobitelství a sdílení).

This work was supported by GA ČR, project No. 19-10694S (Spaces of quiet sustainability: self-provisioning and sharing).

ORCID

PETR DANĚK

<https://orcid.org/0000-0002-7649-4153>